

VÉG-E A HATÁR?

BENCSIK PÉTER

Útiokmányok, utazási lehetőségek és határforgalom a 20. századi Magyarországon¹

A határok átjárhatósága néhány éve már igen gyakran használt fogalom. Jelentősége nemcsak a jelenben és a jövőben nagy (ld. EU-csatlakozás, Schengen), hanem a múltban is jelentős szerepet játszott a mindennapi életben. Az egyes korszakokban különböző okokból lépték át az ember az országhatárt, és ezzel együtt természetesen eltérő volt a határokon átlépők száma is. A tömeges méretű határforgalom a modernitással együtt jelentkezett Magyarországon. A tradicionális paraszti társadalmak általában kis térbeli mobilitással rendelkeznek. A vasút megjelenéséig, illetve elterjedéséig nem is volt mód arra, hogy jelentős tömegek (háborús esetek kivételével) nagyobb távolságokat tegyenek meg az országhatáron túl. Ennek következtében a 19. század végéig nem volt szükség nagy számú, egységes formátumú útlevelekre. Az 1870-es években még széles körben elfogadottak voltak az egy ív papírra írott ajánló sorok; innen származik az útlevél szó is². Az ilyen hagyományos útleveleket később felváltották a több lapból álló, kis könyvecskék³, amelyekben már szerepelt a személyleírás, és az addigi útvelekkel ellentétbe nem csak egy konkrét utazásra jogsított fel, hanem

-
- 1 Készült az OTKA Posztdoktori Kutatói Ösztöndíja támogatásával (OTKA D 38488).
 - 2 Eredetileg *úti levél*, vagyis olyan levél, amelyet utazáskor hord magával az ember. Ilyen útvelek fellelhetők a Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: MOL). R212–1.t. (1. cs.) Az első útlevélnek nevezett úti okmányt valószínűleg 1856-ban bocsátották ki, ez magyar és német nyelvű, kétlapos (négyoldalas) okmány volt. Simola Ferenc: „Az első magyar úti okmány”, in: OrszágHatár, 1996/18., p. 43. Korábbi időszakok útveleinek történetére röviden ld. uő: „Az első úti tanúsítványtól az útlevélig”, in: OrszágHatár 1996/7., p. 32–33.
 - 3 A füzet-formátumot a belügyminiszter 1877-ben rendelte el. Dienes Istvánné: „Az útlevél hazai históriája” in: Rubicon 1993/3. (IV. évf. 27. szám), p. 26.

többször fel lehetett használni. Érdeemes megemlíteni, hogy a 19. század közepén az útlevél nem feltétlenül kötődött a külföldi utazásokhoz, hanem azt belföldön is alkalmazták⁴. A polgári fejlődés evidenssé tette az országon belüli szabad mozgás jogát, így az útlevelek összekapcsolódtak a külföldi utazásokkal. Fontos azonban, hogy a századforduló idején még a külföldi utazásokhoz sem volt mindig szükség útlevélre.

A rendszertelen szabályozás kora 1903-ban ért véget. Erre az időszakra az volt jellemző, hogy az úti okmányokra vonatkozó szabályok inkább a szokásjogra alapultak, nem voltak részletes írott szabályok; ha mégis, akkor azok nem törvények, hanem rendeletek voltak, amelyek a gyakorlatban előforduló problémákra reagáltak.

A modern magyar útlevelek megjelenését az 1903. esztendőhöz lehet kötni. Ebben az évben született meg az útlevélügyről szóló 1903: VI. tc.⁵, ami nemcsak a Monarchia idején, hanem a Horthy-korszakban is érvényben volt, sőt hatályalanítása elvileg csak 1961-ben történt meg⁶. 1903-ban az útlevéltörvényen kívül további fontos jogszabályokat alkottak: az 1903: VIII. tc.-et a határrendőrségről⁷ és az 1903: IV. tc.-et a kivándorlásról⁸. Utóbbi 1909-ben egy új törvény váltotta fel (1909: II. tc.⁹), ami elvileg szintén 1961-ig hatályos maradt. Mindez jól mutatja, hogy az útlevelekkel összefüggő számos kérdést 1903-ban szabályozták először. A következőkben csak az azóta eltelt időszakról, a modern útlevelek koráról lesz szó.

A magyarországi útlevélrendészet 20. századi történelmében – eltekintve néhány éves rövid háborús periódustól – öt jelentős korszakot különböztethetünk meg. Ezek mindegyikére jellemző legalább egy olyan sajátosság, amely különlegessé teszi az adott korszakot a többihez képest. Ezek a korszakok a következők:

-
- 4 Uo., p. 23., ahol egy 1856-os Szamosújvárról Kolozsvárra szóló útlevél fotója is látható, ill. több ilyen okmány található még: MOL R212–1.t. (1. cs.). Utal rá még Simola Ferenc egyik, már idézett cikkében is („Az első úti tanúsítványtól az útlevélig”, in: OrszágHatár 1996/7., p. 32–33.)
 - 5 1903:VI. tc. az útlevélügyről. In: 1903. évi törvényczikkek. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Budapest, Franklin társulat. Szerk. dr. Márkus Dezső.(A továbbiakban: MT.) Budapest, 1904, p. 78–84. (A továbbiakban: útlevéltörvény)
 - 6 10/1961 (III.31.) Korm. rend. Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye (a továbbiakban: TRHGy), 1961., p. 207.
 - 7 1903: VIII. tc. a határrendőrségről. MT. 1903. évi... i.m., p. 89–94.
 - 8 1903: IV. tc. a kivándorlásról. MT. 1903. évi... i.m., p. 45–69.
 - 9 1909: II. tc. a kivándorlásról. MT. 1909. évi... i.m., p. 4–29.

1. 1903–1914: az első kísérlet az útlevélkérdés szabályozására. Az útlevél nélküli utazások és a tömeges kivándorlás kora;
2. 1914–1948: az útlevél- és vízumkényiszerek általánossá válása. A kisebb határszéli forgalom kora;
3. 1948–1961: titkos jogszabályok, a határok szinte teljes zártsága. A hivatalos utazások és a politikai emigráció kora;
4. 1961–1987: a „keleti” és a „nyugati” útlevelek kettősségének kora;
5. 1988-tól napjainkig: a világútlevél kora.

A következőkben az öt korszakból az első négynek a legfontosabb sajátosságait szeretném összefoglalni – nem a teljesség igényével, hanem inkább csak az egyes időszakok alapvető jellemzőinek megemlítésével.

Az „útlevél nélküli” külföldi utazások kora, 1903–1914

Az 1903-as útlevéltörvény első paragrafusa leszögezte, hogy a külföldi utazáshoz útlevél általában nem szükséges. A belügyminiszternek azonban fennállt az a joga, hogy szükség esetén egyes országokkal szemben, vagy akár teljes körűen elrendelje az útlevél-kötelezettséget. 1914-ig részleges útlevél-kötelezettség állt fenn egyrészt Románia és Szerbia felé (a magyar kormány rendeletére¹⁰), másrészt Oroszország és az Oszmán Birodalom felé (ezek a külföldi kormányok ugyanis vízumot követeltek, amit természetesen csak útlevéllel lehetett megszerezni). Minden más állam területére a magyar állampolgárok útlevél nélkül is beléphettek. Ez a kedvező kép ma szinte idilli-nek látszik, de ezt jelentősen más megvilágításba helyezi az a tény, hogy ekkoriban Magyarország a Monarchia része; eképpen külső államhatára csak Románia és Szerbia felé volt, tehát éppen azokkal az államokkal volt határos, ahova útlevél nélkül nem lehetett belépni. Ekkoriban a külföldre utazó magyarok döntő többsége pont e területekre utazott, ha Horvátországot, Ausztriát, illetve a szintén Ausztriához tartozó Galíciát nem tekintjük külföldnek. A távolabbi országokba utazás – a kivándorlást kivéve – meglehetősen ritka volt még, és inkább csak a társadalmi elit engedhette meg magának.

10 Az útlevélkényiszert Románia és Szerbia felé először a 117.121/1898. B.M. rend. említi. Magyarországi Rendeletek Tára (a továbbiakban RT.) 1899. I., p. 1–13. Az útlevéltörvény életbe lépése után e rendelkezést megerősítette két rendelet is, a 3.456/1904. M.E. (RT. 1904., p. 604.) és a 71.500/1904. B.M. rend. (RT. 1904., p. 716–729.) Szerbia felé 1910–12 közt átmenetileg megszűnt az útlevélkényiszert. Ld. 5.380/1910. M.E. rend. (RT. 1910., p. 603.), ill. 5.951/1912. M.E. rend. Belügyi Közlöny (a továbbiakban BK.) 1912., p. 429.

Ezzel szemben az ugyancsak 1903-as (sőt, az útlevéltörvénnyel egyazon napon elfogadott) kivándorlási törvény kötelezővé tette az útlevelet a határ átlépéséhez, s ebben az értelemben országhatárnak tekintette a magyar-osztrák belső határt (sőt a magyar-horvát belső határvonalat is)¹¹. Nyilvánvaló, hogy a két törvény közt feloldhatatlan ellentmondás feszült. Az az utazó, aki el tudta hitetni magáról, hogy nem kivándorlási célból lépi át a határt, útlevél nélkül is távozhatt az országból. Nagyon sokan éltek is ezzel a lehetőséggel, és a kivándorlási törvény rendelkezését kijátszva illegálisan (azaz útlevél nélkül) hagyták el az óhazát. A kivándorlók óriási többsége az Egyesült Államokba tartott.

A kivándorlást 1914 előtt a magyar állam nem kívánta korlátozni, csak ellenőrzése alá akarta vonni, méghozzá éppen a kivándorlók érdekében. Ezzel a kísérletével azonban kudarcot vallott, mert tevékenységével beleavatkozott a transzatlanti hajózás piaci viszonyaiba, ami igen erős ellenakciókat váltott ki az érdekeiben sértett, főleg német hajózársaságok (Norddeutscher Lloyd, HAPAG) részéről¹². A kivándorlás szabályozásának legfőbb alakítói valójában mindvégig az országon kívül eső tényezők (az Egyesült Államok bevándorlási politikája és a hajósvállalatok érdekei) voltak. A magyar kormány 1903–1914 közt mindvégig erős harcot folytatott azokkal a külföldi társaságokkal, akik illegálisan toboroztak maguknak kivándorlókat. Ebben a harcban az állam eleve vesztesre volt ítélve, hiszen nem voltak arra eszközei, hogy az illegális kivándorlást megakadályozza. Nem volt megfelelő a határőrizet, habár az illegális kivándorlás miatt már 1914 előtt jelentősen fejlesztették azt, elsősorban épp az 1903-ban létrehozott határrendőrség segítségével¹³.

1903–14 közt a magyar kivándorlás mérete története folyamán a legmagasabb arányokat öltötte. Évente százezres nagyságrendű volt a kiutazók száma, s közülük nem jelentéktelen számban illegálisan távoztak. Ha csak a legális kivándorlókat vesszük számításba, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az ezekben az években kiadott útlevelek döntő többségét ők igényelték. Nem csoda

11 Az 1903: IV. tc. 2.§, ill. a 40.000/1904. B.M. rend. 2.§ szerint. (RT. 1904., p. 670.) Külön megerősítették, hogy kivándorlás szempontjából Ausztria is külföldnek számít. Ld. 33.926/1906. B.M., idézi Homér Imre: A kivándorlásra vonatkozó törvényes jogszabályok kézikönyve. 2., bővített kiadás, Budapest, 1910., p. 342–343.

12 Erről a legjobb összefoglaló forrás: MOL K150–1928-V-20.t. (3610. cs.), szám nélküli 96 oldalas tanulmány a magyar kivándorlási ügy történetéről (1879–1909).

13 Ld. Parádi József (főszerk.): A magyar rendvédelem története. Budapest, 1996., p. 79–86., ill. uő.: „A magyar királyi határrendőrség, a magyar határőrizet szakmai vezető testülete” in: A dualista Magyarország rendvédelme (Tudományos konferencia). ORFK OKK, Budapest, 1992., p. 21–50.

tehát, ha a korabeli magyar felfogás gyakorlatilag egyenlőségjelet tett a kivándorlási- és az útlevéltügyek közé. Ez indokolja azt is, hogy ebben az évtizedben a legtöbb jogszabály, amely az útlevelekkel foglalkozott, a kivándorlással kapcsolatosan született. A kivándorlás egyébként akkoriban nem ugyanazt jelentette, mint manapság, ugyanis az egy évnél hosszabb idejű, munkavégzés céljából való külföldi tartózkodás minden esetben kivándorlásnak számított¹⁴. Tehát a mai „vendégmunkás” kifejezés is ebbe a kategóriába esett. Ez az értelmezés 1945-ig, illetve 1948-ig változatlanul fennmaradt.

A határon átlépők számának azonban a még ekkor is csak egy töredékét jelentették kivándorlók. A legtöbb határátlépést a kisebb határszéli forgalom adta a román, illetve a szerb határszakaszon. A kivándorló útlevelet ugyan többen igényelték, de azzal (elvilleg) csak egyszer lehetett átlépni a határt. A határszéli úti igazolványok tulajdonosai viszont akár naponta többször is átlépték a határt, s így összességében jóval nagyobb határforgalmat bonyolítottak így, mint a kivándorlással¹⁵. A kishatárforgalmat általában nemzetközi szerződések tették lehetővé, amit az érintett szomszédos államok kötöttek.

Az útlevél- és vízumkényszer általánossá válása, 1914–1948

Ez a korszak jóval heterogénebb az előzőnél, hiszen számos alperiódusra oszlik, s köztük jelentős különbségek is vannak¹⁶. Ennek ellenére olyan közös jellemzőket is találunk, amelyek indokolják együttes tárgyalásukat:

- Az utazási lehetőségek megnehezedtek, de a néhány háborús évet kivéve nem váltak teljesen lehetetlenné. Megszűnik az útlevél nélküli utazások lehetősége, sőt a vízumok is általánosan elterjedtek lesznek.
- A kivándorlási lehetőségek beszűkülnek, majd a korszak végére a munkavállalási célú kivándorlás lényegében teljesen megszűnik. Ugyanakkor megjelenik e korban, de nem válik még dominánssá, a politikai célú emigrálás (ezt nevezték később disszidálásnak). 1948 után a kivándorlás fogalma jórészt erre a kezdetben jelentéktelen, majd a két világháború között is másodlagos szerepű disszidálásra korlátozódott.

14 A „kivándorló” fogalmának meghatározását a két kivándorlási törvény állapította meg.

15 Ld. Bencsik Péter: „Határforgalom Magyarország és a Balkán között. 1. rész (1903–1914)”, in: *Limes*, 2000/1., p. 80–81. o. táblázatait

16 Beletartozik a két világháború, amikor a hadműveletek miatt ideiglenes megszorítások, speciális szabályok léptek életbe. De jelentős eltérés mutatkozik a húszas és harmincas évek közt, valamint az 1945–48 közti időszak is sajátos alperiódusnak számít.

- A korszakban a domináns határátlépési okot egyértelműen a gazdasági célú kisebb határszéli forgalom jelenti.

Az első világháború alatt és után drasztikus korlátozások léptek életbe, teljessé vált az útlevél- és a vízumkényszer¹⁷. Az elavult útlevéltörvényt 1920 után számos rendelettel toldozgatták a hatóságok, így az útlevél-szabályok foganatosítói, a megyei, járási és községi hatóságok általában képtelenek voltak követni azok gyors változásait, emiatt a rendelkezéseket állandóan meg kellett ismételni. A Nemzetek Szövetsége is jelentős szerepet vállalt az útlevélkérdés rendezésében. 1920-tól kezdve irányítása alatt zajlottak le a nemzetközi útlevél- és kivándorlási konferenciák, amelyekken megpróbálták könnyíteni a határátkeléseket és szabványosítani az útlevelek külalakját. E törekvést némi siker is koronázta: létrejött a nemzetközi útlevéltípus, kísérletet tettek egységes vízumszabályok bevezetésére is stb.¹⁸

A két világháború közt az általános politikai légkör alakulása gyakorolta a döntő befolyást a nem kivándorlási célú határátlépésekre. A Monarchia felbomlásával létrejött kisebb államok területi stabilitásuk biztosítása érdekében (szintén politikai indíttatásból) akadályozni akarták a határátlépéseket. Ennek legjobb eszköze a rendkívül szigorú vízumpolitika volt, amelynek révén a kisantant államai megpróbálták elvenni az emberek kedvét az utazástól. Céljuk ezzel az volt, hogy a magyar kisebbség és az anyaország közti kapcsolatokat visszaszorítsák, ezzel is csökkentve a revízió veszélyét¹⁹. A magyar kormány mindig liberálisabb vízumpolitikát alkalmazott, vagy próbált alkalmazni, mint a szomszéd államok bármelyike. Ennek oka azonban az volt, hogy a korlátozásokkal a magyar fél többet veszthetett, mint a szomszédos országok.

17 A kötelező útlevélhasználatot a 285/1915. M.E. rend. (RT. 1915. I., p. 38–40.) írta elő. A vízumokat a viszonyosság elve alapján vezették be, minden országgal külön rendelettel. A rendelkezéseket a háború és a forradalmak után újra megerősítették a 8.720/1922. M.E. rend.-ben (RT. 1922., p., 187–188.; megtalálható a MOL K72-körrendeletek-belső rendeletek-1922-ben is (146. cs.).

18 Bencsik Péter: „A határátkelés szabályozása hazánkban és környező államokban (1903–1941)”, in: *Az 1000 éves magyar rendvédelem. Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest, megjelenés alatt.* (2000. nov. 8-án elhangzott konferencia-előadás). Eredeti iratait ld. MOL K72–1926-Genfi nemzetközi útlevél-konferenciák. (143–144. cs.). A speciális kivándorlási nemzetközi konferenciákat ld. uo., ill. MOL K60–1926-I/1. (1. cs.) és MOL K60–1928-I/1. (14. cs.). Korabeli ismertetés: Magyarország és az 1924. évben Rómában tartott „Első Nemzetközi Kivándorlás- és Bevándorlásügyi Értekezlet” határozatai. (Előszó: gr. Hadik János). Kivándorlási Tanács, Budapest, 1928., p. 74–75, ill. 91.

19 Részletesen ld. Bencsik Péter: „A határátkelés szabályozása...”, i.m.

Emiatt nyilván kiszolgáltatottabb is volt, nem alkalmazhatott mindig kemény válaszlépéseket, mert azzal csak a szomszéd államoknak segített volna. A magyar ellenlépésekre hivatkozva ugyanis azok további megszorításokat léptethettek volna életbe. A magyar vezetés tisztában volt ezzel a kényszerhelyzettel és ennek megfelelően cselekedett. Mindez arra is rámutat, hogy az útlevél-politika gyakorlati alkalmazására az egyes államok belső politikai berendezkedése nem (vagy alig) volt hatással. A belsőleg sokkal demokratikusabb Csehszlovákia pl. a húszas években valósággal balkáni jellegű vízumpolitikát folytatott²⁰.

A politikai konszolidáció a harmincas évekre biztató eredményeket hozott; az átmeneti stabilitás révén a szomszéd államok liberálisabb vízum- és kihatár-politikát folytattak. Bizonyos államok közt megindult a vízumkényszer eltörlése²¹. Ezek a könnyítések azonban csak addig tartottak, ameddig tartott a politikai stabilizálódás. Az újabb válság megjelenésekor a szigorítások ismét életbe léptek, s a második világháború kezdetén ismét teljes útlevél- és vízumkényszer lépett életbe²².

A kivándorlás terén a legnagyobb célország, az USA 1921-től erőteljesen korlátozni kezdte a bevándorlást, szigorú kvótákat állítva fel valamennyi ország számára²³. A háború alatt megszűnt a kivándorlás, és az amerikai kvóta miatt később sem közelítette meg az 1914 előtti méreteit. Sőt, 1929 után már a gazdasági világválság és az általános munkanélküliség szinte nullára csök-

20 Uo., ill. MOL K72 - Útlevél- és vízumviszonyunk Ausztriával, Csehszlovákiával, Romániával, Jugoszláviával (141-142. cs.).

21 Bencsik Péter: „A határátkelés szabályozása ...”, i.m. A vízumok eltörlését a következő rendeletek közzölték: Olaszország: 1.730/1930. M.E. (RT. 1930., p. 370.); Németország: 1.731/1930. M.E. (uo., p. 370–371.); Ausztria: 1.732/1930. M.E. (uo., p. 371–373.); Svájc és Liechtenstein: 2.260/1930. M.E. (uo., p. 374–375.); Spanyolország: 3.980/1930. M.E. (uo., p. 462.) rend.-ek.

22 MOL K72–1939. res. (196. cs.) – 286/1939. KüM. res. Valamennyi állammal újra láttamozási kényszer lépett életbe szeptember 15-én. A döntést a külpolitikai helyzettel, gyakorlatilag a háború kitorrésével indokolták, másrészt a viszonyossággal, hiszen a többi állam is kezdte ismét bevezetni a teljes vízumkényszert.

23 Commager, Henry Steele (ed.): Documents of American History. Fifth edition. Appleton-Century-Crofts, New York, 1949., p. 316., ill. 372–374. A törvény előkészítését és tartalmát ismerteti a MOL K71–1924-I/1.–79.533. (3. cs.) is. Közlik a teljes angol nyelvű szöveget is (uo. 64.125/1924. KüM.). Az 1921-es amerikai bevándorlási törvény lényege az volt, hogy egyetlen nemzetiség sem adhat évente több új bevándorlót, mint az USA-ban már 1910-ben ott élő honfitársaik számának 3%-a. 1924-ben ezt 2%-ra csökkentették, ill. 1910 helyett 1890-hez képest kívánták megállapítani a kvótát, hogy a Közép- és Kelet-Európából érkezők számát jobban korlátozhassák.

kentette azt; minden állam intézkedéseket hozott munkaereje védelme érdekében²⁴. Érdekes egyébként, hogy az 1918 utáni, jóval kisebb kivándorlásra az állam aránytalanul nagyobb figyelmet fordított, mint 1914 előtt. Ezután a kivándorlók már valóban megfelelő állami védelemben és felügyeletben részesültek (pl. a Magyar Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Iroda²⁵ révén), szemben a háború előtti gyenge kísérletekkel.

1914 előtt kisebb határszéli forgalom csak a román és szerb határszélen volt, Trianon után viszont a teljes országhatáron megindult a forgalom. Ellenértben az 1914 előtti helyzettel, amikor a határkerület mélysége 40 km volt, a Horthy-korban már csak a határmenti 10–15 km-es sáv lakói vehették igénybe ezt a határátkelési lehetőséget. A világháború után eleinte helyi meg egyezések születtek a határmenti területek között, később viszont kormányrendeletben szabályozták a forgalmat²⁶. A kisebb határszéli forgalom jelentőségét az adta, hogy az új határ sok helyen földbirtokokat vágott ketté, de az eredeti tulajdonosok számára továbbra is fennállt a határ túlsó oldalára került földek megművelésének a lehetősége. Fokozta a kérdés jelentőségét Magyarországnak számára az is, hogy ezek az ún. kettősbirtokosok többnyire magyarok voltak, így a határszéli forgalom fontos szerepet töltött be a határon túli magyarok és az anyaország közti kapcsolattartásban. A magyar kormány tehát politikailag is érdekelt volt abban, hogy ez a határszéli forgalom minél erősebb maradjon. A kisebb határszéli forgalmat a rendeleteken kívül elsősorban államközi szerződésekkel szabályozták²⁷. A magyar állam mindent elkövetett, hogy a határok átjárhatóságát biztosítsa, mind 1941 előtt, mind 1945 után. A szomszédos államok (Ausztria kivételével) a kisebb határszéli forgalomban politikai okokból akadályozták a gazdasági- és ezzel együtt a személyforgalmat.

24 1929-ben, de még a gazdasági válság előtt, szinte az összes európai ország bevezette azt a szabályt, hogy a munkavállalásra (azaz kivándorlásra) jogosító útlevelek előfeltétele a szabályos külföldi munkaszerződés és annak a magyar külképviseletek általi kötelező láttamozása. 287.823/1929. B.M. kr. (BK. 1929., p. 732.) Emellett számos rendelet jelent meg az egyes európai országok munkaerő-piacának védelméről.

25 1930–1935 között Kongregációs Külföldi Elhelyező Irodának nevezték. MOL K150–1937-V-20 (3611. cs.) – 114.079/1937. B.M. Alapszabálya uo., 173.368/1935. B.M. Saját iratanyagát ld. MOL P1256, története u.itt 1.cs., 1. tétel.

26 5.300/1923. M.E. rend. (RT. 1923., p. 260–273.) E rendelkezés ideiglenes szabályozás volt, addig maradt érvényben, amíg államközi szerződésekben nem sikerült szabályozni a kisebb határszéli forgalmat.

27 A számtalan nemzetközi szerződést itt felsorolni nincs lehetőség. Ld. Bencsik Péter: A kisebb határszéli forgalom Magyarország és a szomszédos államok közt, 1898–1941, in: Magyar Kisebbség (Kolozsvár), 1999/2–3. (V. évf., 16–17. szám), 357–372.

Sok esetben az volt a céljuk, hogy a többnyire magyar birtokosokat rákényszerítsék a határ túloldalán lévő ingatlanjaik eladására. Emiatt Magyarországnak nemzetközi vitája is volt Jugoszláviával, amely a legerőteljesebben próbálta meg felszámolni a kettősbirtokos-rendszert. A Népszövetség döntése értelmében ezt a vitát Magyarország nyerte meg 1934-ben²⁸.

Magyarországnak mindvégig sikerült újabb és újabb egyezményeket kötni, annak ellenére, hogy az ország határai többször módosultak, illetve több, hazánkkal szomszédos ország megszűnt, és ezzel új szomszédok jelentek meg a határaink mellett (Németország, Lengyelország, Szlovákia, Szovjetunió stb.²⁹). A második világháború után először ismét helyi megegyezések születtek, amelyek alapját a korábban hatályos államközi egyezmények képezték. A határon való átkelés helyeit minden esetben rögzítették. Továbbra is jellemző maradt a kettősbirtokosok határátkelése birtokaik megművelése céljából³⁰.

Az útlevéljogban századunk második évtizedében bekövetkezett antiliberális törés egyértelműen az első világháború és a közép-európai államrend felbomlásának, átalakulásának következménye. A nacionalizmus az útlevélügy terén is legyőzte a liberalizmust. A magyar kormányok (legalábbis a deklarációk szintjén) igyekeztek eltörölni a korlátozásokat, de a szomszéd államok ebben nem voltak partnerek, és így Magyarország a viszonyosság elve szerint szintén korlátozó szabályokat vezetett be. A magyar és a környező országok útlevél-politikája közti különbséget azonban nem liberalizmusuk, illetve antiliberalizmusuk, hanem politikai-nacionalista érdekeik (magyar részről a Kárpát-medence egyes részei közt korábban fennálló intenzív kapcsolat fenntartása, a szomszédok részéről ennek minél alaposabb akadályozása) szabta meg. Természetesen Magyarországról sem mondható el, hogy minden téren liberális útlevél-politikát folytatott volna. A korabeli titkos rendeletek közt már a húszas években elszaporodtak a „nemkívánatos személyek” beutazásának megakadályozására vonatkozó szabályok. Ezek kimondva-kimondatlanul a zsidók beutazásának megakadályozását jelentették, s a náciizmus németországi hatalomra jutása után már nyíltan zsidóellenes útlevél-szabályok is megjelentek³¹.

28 Bencsik Péter: „Határforgalom Magyarország és a Balkán között. 2. rész (1914–1941)”, in: *Limes*, 2000/2–3, p. 311–312., ill. uő.: *A kisebb határszéli forgalom... i.m.*

29 Uo.

30 Sallai János: „A schengeni rendszer és a kishatárforgalom”, in: *Schengen. A magyar-magyar kapcsolatok az Unió vízumkénszer árnyékában*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2000., p. 56–57. A kishatárforgalmi egyezményeket ld. MOL XIX-B-10-VI.-1945 és 1946. (1-2. doboz).

A titkos szabályok és zárt határok kora, 1948–1961

A Rákosi-diktatúra, illetve az 1956 utáni kádári megtorlások korát az ismert útlevélszabályok teljes hiánya jellemzi. Az útlevélosztályt 1948 szeptemberében a belügyminisztériumtól az ÁVH-hoz csatolták át, s innentől kezdve annak iratai lényegében fellelhetetlenek. Ha készültek is az útlevelekre vonatkozó jogszabályok, azokat nem publikálták, a belső rendeletek iratanyaga pedig eltűnt, illetve lehetséges, hogy megsemmisült. Ennek a korszaknak a felkutatása emiatt igen nehéz, s csak remélni lehet, hogy az elfekvő anyagok majd valamikor mégis előkerülnek.

E periódust csak röviden tudjuk jellemezni: a határok szinte hermetikusan zártak, Ausztria felé a vasfüggönyön keresztül 1956-ot kivéve szinte lehetetlen volt átjutni. Jugoszlávia és Ausztria felé egyaránt széles határsávot létesítettek, amibe a belépés az ország belső területei felől is engedélyhez volt kötve, illetve rendkívüli módon megnehezítették a határsávban élő lakosság mozgását. A határok őrzése azonban a többi határszakaszon is erős volt. A legális külföldi utazások lehetősége sosem látott mélypontra esett vissza. A határ átlépése mindkét irányból rendkívül nehéz volt, 1955-ig évente alig 40000 külföldi érkezett Magyarországra, és kevesebb, mint 25000 magyar tudott külföldre utazni. Az utazásoknak igen jelentős hányadát tették ki a hivatalos utak, magáncélból útlevelet kapni rendkívül nehéz volt. Nem volt lényeges különbség a szocialista és a nyugati országokba való eljutás nehézségei közt; még a „baráti” országok is vízumot követeltek.

A kishatárforgalom teljesen elhalt, a határmenti térségeket hermetikusan elzárták egymástól a szomszédos államok. A kettősbirtokos-rendszer teljesen megszűnt, a falvak lakossága az iparba áramlott át, a határmenti magyarok is a távolabb eső városokba költöztek. Az osztrák és jugoszláv határszakaszon az éles politikai ellentétek miatt szóba se jöhetett a kishatárforgalom, a Szovjetunió felé pedig az eltérő politikai kultúra miatt nem. De ebben a korszakban nem jött létre egyezés Romániával és Csehszlovákiával sem³².

Az időszakba tartozó 1956–57 során az ÁVH szétesése miatt a határőrizet is meggyengült, s ez lehetővé tette több mint 200 000 magyar számára, hogy az őrizetlenül maradt határokon át külföldre (elsősorban Ausztriába) szökjön. A Kádár-rendszer ezt tiltott határátlépésként értelmezte, de politikai

31 Bencsik Péter: „A határátkelés szabályozása ...”, i.m. Az eredeti rendeletek megtalálhatók: MOL K72 rezervált iratok (188–197. cs.).

32 Sallai János: i.m., p. 57.

okokból büntetlenséget ígértek azoknak, akik 1957. január 31. előtt távoztak illegálisan, de március 31. előtt bejelentették visszatérési szándékukat. A megtorlás időszakában még mindig nem születtek nyílt rendeletek az útlevelekről, de a határforgalom számottevően emelkedett. E néhány év körülményeinek feltárása még szintén várat magára.

A kétféle útlevél kora, 1961–1987

Ebben az időszakban az útlevél-rendészeti jogszabályok ismét publikussá váltak. Eltérően az 1948 előtti helyzettől, az aktuális szabályok apró módosításai viszonylag ritkák voltak, viszont néhány évenként rendszeresen újraszabályozták az útlevéljogot. Ezeket az új szabályokat többnyire új törvényerejű-, kormány- és/vagy belügyminiszteri rendeletben fogalmazták meg, egységes szerkezetben. Ez a periódus tehát e téren is elkülönül az 1948 előtti helyzettől, amikor az elvileg változatlan útlevéltörvényt állandóan módosuló kisebb rendeletekkel toldozgatták. Az útlevélhez jutás fokozatosan könnyebbé vált, nagy tömegek számára vált ismét lehetségessé a külföldre utazás. Ekkortól az utazások többsége nem gazdasági célú, vagyis szinte teljesen megszűnt az országhatárokon túli munkavégzés miatti határátkelés. (1948-ig mind a kivándorlás, mind a kisebb határszéli forgalom lényegében gazdasági motivációjú volt: a kivándorlás tartós külföldi munkavállalást jelentett, a kisebb határszéli forgalom pedig nagyrészt kettősirtokosok határon túli napi ingázását jelentette.) 1961-től a határátlépők zöme turista, vagy látogatási célból utazó volt. Ismét megjelent a kisebb határszéli forgalom is, ezúttal azonban már kishatárforgalom néven. Ennek csak annyiban volt gazdasági vonatkozása, hogy ez sokak számára bevásárlóturizmust jelentett.

A korszak legfőbb jellemzője, hogy az úticél szerint két különböző útlevél létezett. A szocialista országokba szóló, „keleti” (piros) útlevél könnyebben beszerezhető volt, kevesebb korlátozással járt, mint a világ többi részére szóló (kék) útlevél. Az 1960-as években e különbség kevésbé volt érezhető. Kezdetben (1972-ig) csak egyféle magánútlevél létezett, amely mindkét irányba csak egy évig volt érvényes és egyszeri kiutazásra szólt. Másrészt a szocialista országokba ugyanúgy vízumra volt szükség, mint a nyugati utazásokhoz³³. Ennek ellenére a gyakorlatban ekkor már könnyebb volt a szocialista

33 A szocialista országokba a vízumokat a 60-as évek folyamán törölték el, Jugoszlávia felé pl. 1966-ban. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest, 1999., p. 422.

országokba történő utazás, mégpedig a csoportos útlevelek és a személyi igazolvánnyal érvényes útlevellap révén. Mindkettőt viszonyossági alapon, illetve nemzetközi szerződés révén lehetett igénybe venni, bár ez is csak egyszerű utazásra jogosított³⁴.

1964-től megkönnyítették az útlevel-kérelmezés módját, egyes esetekben (elsősorban egyes szocialista országok felé) a megyei rendőrőrkapitányságokon kívül a járási, városi és kerületi kapitányságokon is lehetett útlevelet, ill. személyi igazolvánnyal érvényes útlevellapot kérni. Az útlevelek érvényességét két évre növelték, de továbbra is csak egy utazásra voltak érvényesek és újabb utazás esetén újbóli kiutazási engedélyt kellett kérni³⁵.

1970-ben már törvényerejű rendelettel is szabályozták az útlevelek kérdését³⁶. Ennek legfontosabb megállapítása a 3.§ (1) bekezdése, amely leszögezi, hogy minden magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy útlevelet kapjon és külföldre utazzon, ha a jogszabályokban meghatározott feltételeknek eleget tesz. A részleteket kormány-, illetve belügyminiszteri rendeletek szabályozták.

Az útlevelek érvényességét öt évre emelték, a kiutazás öt szocialista országba (kétoldalú egyezmények alapján, személyi igazolvánnyal érvényes útlevellappal) évente többször is lehetséges volt, egyéb államokba viszont látogatási célból kétevente, turisztikai célból három évente utazhattunk. Nagyon fontos volt azonban az a megszorítás, hogy az útlevel-kérelmet a munkáltatónak (diákok esetében a tanintézetnek, önálló tevékenységet folytatók esetében pedig az illetékes érdekképviselői szervnek) kötelezően véleményeznie kellett. A magánútlevelet kiadhatták szolgálati célból, vagy látogatás céljából (ha a meghívó biztosítja az anyagi feltételeket), szervezett társasutazásra, egyéni turistaútra a devizahatóság valutakiutalási engedélyével, ill. tanulmányi út, munka vagy gyógykezelés esetén³⁷. Öt európai szocialista ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, NDK és Románia) területére a járási, városi, kerületi rendőrkapitányságok is kiállíthatták az útlevellapo-

34 1/1961. (III.31.) BM. sz. rend. TRHGy 1961., p. 425–426.

35 6/1963. (XII. 21.) BM. sz. rend. TRHGy 1963, p. 206–207.

36 1970.: 4. sz. tvr. az útlevelekről. TRHGy 1970., p. 53–55. Az indoklás szerint a külföldre utazás igényének növekedése összefügg az ország politikai, társadalmi és gazdasági fejlődésével és az államközi kapcsolatok fejlődésével is; főleg az európai szocialista országokkal az utóbbi években kötött egyezmények révén széles tömegek számára lehetővé vált a külföldi utazás. Emiatt szükségessé vált magasabb szinten is, azaz tvr.-ben is szabályozni a kérdést.

37 4/1970 (III. 3.) Korm. sz. rend. az útlevelekről. TRHGy 1970., p. 184–186.

kat és a csoportos útleveleket. Az útlevelekkel továbbra is egyszer lehetett kiutazni külön engedély nélkül; a következő utazáshoz ismételt kiutazási engedélyt kellett kérni (még a felsorolt öt országra is)³⁸.

1972. január 1-jétől rendszeresítették a szocialista országokba szóló külön útleveleket. Ezzel egyidejűleg megszűnt az eddig e funkciót betöltő, személyi igazolvánnyal érvényes útlevellap. A „keleti” magánútlevél érvényes lehetett akár mind az öt felsorolt országra, vagy közülük csak egy ország területére; ezt a bepecsételt kiutazási engedély mutatta. Ez az útlevél több utazásra is jogosított, ám területi érvényességét nem lehetett kiterjeszteni más országra. Kiállíthatták a városi, járási, kerületi rendőrkapitányságok³⁹. 1977. január 1-jétől a nevezett öt ország kiegészült Jugoszláviával és a Szovjetunióval, így a keleti útlevél most már Albániát kivéve az összes európai szocialista országba érvényes volt⁴⁰.

1978-ban már harmadszor szabályozták átfogóan az útlevelekre vonatkozó szabályokat (1961 és 1970 után)⁴¹. Az útlevelek továbbra is csak kiutazási engedéllyel jogosítottak fel a határ átlépésére; nyugatra látogatási célból ezt követően is két évente, turisztikai célból három évente utazhattunk, de az utazás céljától függetlenül ebbe az irányba egy évben csak egy magánutazást engedélyeztek⁴². A hét szocialista országba szóló útlevélre mindez nem vonatkozott, oda évente több utazást is lehetett tenni. Újdonság volt, hogy a kiutazási engedélyeket már több alkalomra is meg lehetett kapni, ezt elsősorban a szocialista országokba szóló útlevélben tették meg. A többi fentebb említett szabály nem változott meg, inkább csak a korábbi módosításokat foglalták egységes szerkezetbe, valamint részletezték azokat.⁴³

További liberalizálást jelentett, hogy 1982-től már évente lehetett nyugatra utazni⁴⁴. Lehetővé vált az is, hogy a devizaszámlával rendelkezők külön

38 2/1970 (III. 3.) BM. sz. rend. TRHGy 1970., p. 315–318.

39 6/1971 (XII. 30.) BM sz. rend. TRHGy. 1971., p. 604.

40 7/1976 (XII. 11.) BM sz. rend. TRHGy. 1976., p. 405–406.

41 1978: 20. tvr. a külföldre utazásról és az útlevelekről. TRHGy 1978., p. 327. o. Az új szabályok 1979. jan. 1-jén léptek életbe.

42 53/1978 (XI. 10.) MT sz. rend. a külföldre utazásról és az útlevelekről. TRHGy 1978., p. 476–477.

43 6/1978 (XI. 10.) BM sz. rend. TRHGy 1978., p. 580–583.

44 60/1981. (XI.27.) MT sz. rend. TRHGy 1981., p. 297. Eddig ugyanis – mint láttuk – látogatási célból 2, turista célból 3 évente lehetett utazni, de évente csak egy alkalommal. Egy hat éves periódusban így három látogatási és két turistaút volt lehetséges, azaz maximum 5 utazás. 1982-től viszont minden évben utazhattunk, ráadásul fogadónyilatkozat sem kellett a látogatási cél igazolására.

valutakiutalás nélkül is jogosultak legyenek nyugatra utazni⁴⁵. 1984-től megszűnt a csoportos útlevel⁴⁶. Az ezt követő újabb változás már az 1987. 25. tvr. volt, ami 1988-tól lépett életbe, és bevezette a világutlevelet, vagyis megszüntette a két különböző útlevel típust.

A kivándorlás ebben az időszakban már teljesen elvesztette jelentőségét, hiszen a szabad munkahely-választás még hazai viszonyok közt sem volt teljesen biztosított. Disszidensek természetesen voltak, ez viszont illegálisnak számított. Mindenesetre 1961 után az illegális emigrálás már nem öltött jelentős méreteket, viszont meglepő módon a jogszabályok rendelkeztek a legális kivándorlás lehetőségeiről. Ezek az elvi lehetőségek valószínűleg papíron maradtak, annyi mindenesetre biztos, hogy csak elhanyagolható számban történtek ilyen legális kivándorlások. A kivándorló útlevelhez szükség volt a befogadó állam elővизumára, a tényleges kivándorláshoz pedig a kivándorló útlevel mellett külön határkilépő igazolásra is⁴⁷. Később a kivándorlást csak azoknak az 55 éven felüli, közvetlen hozzátartozójához együttélési céllal utazó személyeknek engedélyezték, akiknek Magyarországon nem volt tartási kötelezettsége; a kérelemhez az elővизum mellett a külföldön élő hozzátartozó meghívását is csatolni kellett⁴⁸. 1978-tól a kivándorló útlevel megszűnt, helyette kivándorlási engedélyt, illetve külföldi letelepedésre szolgáló magánútlevelet lehetett kérelmezni⁴⁹.

45 4/1981 (XI. 27.) BM sz. rend. TRHGy 1981., p. 435–436. A nyugati utazásoknak mindig is a szűkösen osztott kemény valuta volt a legnagyobb korlátja. Az éves keret sokáig fejtenként mindössze 70 \$ volt.

46 1982: 19. tvr. a külföldre utazásról és útlevelekről szóló 1978:20. tvr. módosításáról. TRHGy. 1982., p. 219.; 38/1982. (VIII.26.) MT. sz. rend., uo., p. 353–354.; ill. 8/1982. (VIII. 26.) BM sz. rend., uo., p. 625–627. 1982-es megjelenésük ellenére csak 1984. jan. 1-jén léptek életbe.

47 1/1961. (III.31.) BM. sz. rend. TRHGy 1961., p. 425–426. A határkilépőt csak az kapta meg, akinek nem volt köztartozása.

48 4/1970. (III. 3.) Korm. sz. rend. az útlevelekről. TRHGy 1970., p. 184–186.; ill. 2/1970 (III. 3.) BM. sz. rend. TRHGy 1970., p. 315–318. A kivándorló útlevelet az kapta meg, aki egyben lemondott a magyar állampolgárságról. Ha állampolgárságát megtartva távozott tartósan külföldre, konzuli útlevelet kapott. Továbbra is szükség volt a határkilépőre.

49 6/1978. (XI. 10.) BM sz. rend. TRHGy 1978., p. 580–583. Mindkét okirat megszerzéséhez a korábbi feltételek szerinti igazolásokat kellett beszerezni. A kivándorlási engedély a magyar állampolgárságról való lemondással járt együtt, a külföldi letelepedés azonban a magyar állampolgárság megtartásával is lehetséges volt. 1984-től ez utóbbi esetben új nevű úti okmányt, a külföldön élők útlevelét kellett kérelmezni.

A kishatárforgalomban Ausztria felé ebben a korszakban sem jött létre megegyezés; a román, csehszlovák és jugoszláv viszonylatban azonban születtek ilyen megállapodások, a Szovjetunióval pedig az „egyszerűsített határátlépés” meglehetősen bonyolult intézményét vezették be. A megállapodások 10–15 km-es sáv lakóira vonatkoztak a határszélen, csak a kijelölt határátkelőhelyeken lehetett a határt átlépni (szemben az 1948 előtti kettősbirtokosok kishatárforgalmával), s erősen korlátozták a kishatár-forgalmat azzal, hogy évente csak 4–12 átkelést engedélyeztek. A kishatárforgalom főleg Jugoszlávia felé volt jelentős – bevásárlóutakkal, illetve a nyugatra való kijutás lehetősége miatt⁵⁰.

A határforgalom számszerű alakulása 1903–1989 között

Milyen hatást gyakoroltak ezek a gyorsan változó körülmények és szabályok a határátlépések számára? Erre a kérdésre a statisztikai adatok segítségével válaszolhatunk. Sajnos e hosszú, majdnem egy évszázados periódus alatt egyrészt az adatok megfelelő összegyűjtésére nem fordítottak mindig nagy gondot, illetve korszakonként más-más szempontok szerint dolgozták fel azokat, másrészt pedig a 20. század viharos eseményei, a két világháború, a diktatúrák, majd az 1956-os forradalom idején valószínűleg számos, nem publikált anyag megsemmisült. Emiatt teljes kép nem rajzolható a határforgalom nagyságáról.

Érdekes módon a tárgyalt négy időszakból az első és az utolsó az, amelyekről viszonylag teljes képünk van; 1914-ig, illetve a 60-as évektől minden olyan dokumentum megvan, amely az adott korra jellemző adatokat tartalmazza. Ezzel szemben 1914–41 közt lényegében csak a kivándorlásról vannak adatok, a 40-es évek adatai teljesen hiányoznak, az 50-es évekből pedig csak a határátlépések száma áll rendelkezésre, igaz, az határszakaszonként is.

Az 1914 előtti adatokkal szembeni problémákat az jelenti, hogy útlevelkényszer csak Szerbiával és Romániával szemben állt fenn, így határforgalmi adatokat is csak itt számoltak. Az ország többi határszakaszán csak a kivándorlóforgalmat mérték fel, azonban az útlevel nélkül kivándorlók száma olyan jelentős volt, hogy ezeket az adatokat nem tekinthetjük reprezentatívnak. Ez az egyetlen időszak viszont, amelyből adatokkal rendelkezünk a kiadott

50 A megállapodásra Csehszlovákiával 1962-ben, Jugoszláviával 1965-ben, majd 1967-ben, Romániával 1969-ben, a Szovjetunióval pedig 1965-ben és 1969-ben került sor. Sallai János: i.m., p. 57–58.

útlevelek számáról. A nem kivándorló útlevelek száma évente 50.000 körül mozgott, a kivándorló útlevelek száma pedig erősen fluktuált 40.000 és 180.000 db közt váltakozva, évi átlaga 100.000 db volt⁵¹. Ennél valamivel magasabb volt az utazásra jogosultak száma, hiszen ekkor egy útlevelel utazhatott egy egész család is. Évi átlagban 80.000 fő nyert jogot a határ átlépésére a nem kivándorló útlevelekkel, míg átlagosan 125.000 fő kapott kivándorlási lehetőséget. A nem kivándorló útlevelek zöme a szerb és a román határszélre koncentráldott, a kivándorló útlevelek szórtabbak voltak. A tényleges kivándorlók száma mindig elmaradt az erre a célra útlevelet nyert személyek számához képest; átlagosan 70–80% vándorolt csak ki. Az illegális forgalom nagyságára nézve tanulságos a magyar tengerentúli kivándorlási statisztika összevetése az európai kikötők adataival. 1903–13 közt 11 év alatt átlagosan évente 95.000 magyar távozott legálisan más kontinensre, a nyugat-európai kikötőkben azonban ugyanebben az időszakban átlagosan évente 126.000 magyart regisztráltak⁵². Azaz: az illegális kivándorlás elérte a 25%-os arányt.

A magyar-román és a magyar-szerb határ forgalma 1902–1914 közt a következők szerint alakult: az összes határátlépések száma 12,5 év alatt meghaladta a 11 milliót, ami évente 907.000 főt jelentett. Ennek több, mint a felét a magyar állampolgárok tették ki (átlagosan 500.000 fő évente). A román állampolgárok száma évente 138.000, a szerbeké 128.000, a fennmaradó részt pedig kb. egyenlő arányban más balkáni államok, illetve egyéb államok polgárai tették ki. Az évi átlagok mögött természetesen jelentős eltérések vannak. A forgalom 1910-ig egyenletesen nőtt, aztán viszont a szerbiai útlevélkényszer átmeneti eltörlése és a Balkán-háborúk hatására jelentősen visszaesett. A legnagyobb forgalmú határállomások Zimony és Predeal voltak.⁵³

1914-től a háború miatt leállt a kivándorlás és a kisebb határszéli forgalom, ennek következtében a statisztikai adatok felvétele is. Sajnos, ez a háború után sem állt vissza. A kivándorlási adatok 1921-től ismét rendelkezésre állnak.

51 Az adatok Horvátország nélkül értendők. Az 1914 előtti adatok forrása, ha más forrás nem szerepel: Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam IX–XXIII. évf. (1901–1915). Szerkeszti és kiadja a Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902–1918.

52 Mitchell, B. R., *International Historical Statistics. Europe 1750–1988*. Stockton Press, New York, 1992. (Third edition) p. 130.

53 Statisztikai Havi Közlemények. VI–XVIII. évf. (1902–1914). Szerkeszti és kiadja a Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. Az 1914-es adatok csak január és július köztiek, ezért 12,5 éves időszakról van szó. Az adatokat némiképp torzítja, hogy két éven át Szerbia felé nem volt útlevélkényszer, így e szakaszon 1910–12 közt statisztikai adatfelvétel sem volt. 10,5 évvel számolva az átlagot, a szerb állampolgárok évente 152.000 határátlépéssel szerepelnek, vagyis felülmúlják a román állampolgárok határátlépését.

Ettől kezdve a kivándorlók száma évente 1.500-ról lassan 10.000 főre nőtt (1929-ig), majd ismét csökkent, kb. évi 1000 főre. A kivándorlók úticélja ekkor is zömmel a tengerentúl volt, de az 1920-as években az USA mellett Kanada (kisebb részben Latin-Amerika) is jelentős célpont volt⁵⁴. A húszas években az illegális kivándorlás – európai kikötők adatai szerint – igen jelentős lehetett, hiszen az ott regisztrált magyarok száma 2–3-szorosa volt a hivatalos magyar adatoknak⁵⁵.

A két világháború közt ezen kívül csak a Budapesten kiadott útlevelek számáról van adat. 1914 előtt a fővárosban évente 5–7ezer db útlevelet adtak ki és ezek zöme nem kivándorló okmány volt. 1919-től a kiadott útlevelek száma 2–3 év alatt 100.000 db-ra ugrott, majd 1936-ig fokozatosan 22.000 db-ra csökkent. Igaz, 1929-től lehetséges volt az útlevelek meghosszabbítása is, ami évente 50–70.000 db-ot tett ki. Az érvényes útlevelek száma tehát 1939-ig (1927–28-at kivéve) Budapesten mindig 70.000 felett volt. Ekkor a számuk a háború miatti korlátozások következtében ismét jelentősen csökkenni kezdett⁵⁶. Természetesen a fővárosi adatokból nem lehet messzemenő következtetéseket levonni az egész országra nézve, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a legtöbb határátlépés ekkoriban a kisebb határszéli forgalomból adódott, amire a budapesti lakosoknak nem volt lehetőségük.

1951-től van ismét statisztika a határforgalomról, ekkortól ez az adatsor folyamatosan rendelkezésre áll⁵⁷. Mivel korábbi adatok csak 1914-ig voltak, amikor egyrészt az ország határain csak részlegesen volt útlevélkötelezettség, másrészt pedig teljesen megváltoztak a határok, ezért a két adatsort csak nagy óvatossággal lehet összehasonlítani. 1951 után az adatközlés tulajdonképpen csak részleges, mert a külföldre utazó magyarokat és a Magyarországra beutazó, ill. itt átutazó külföldieket tünteti fel. Emiatt sem lehet az 1914 előtti és az 1951 utáni adatokat összevetni⁵⁸.

54 Thirring G.: „Hungarian Migration of Modern Times”, in: Willcox, Walter F. (ed.): International Migrations. National Bureau of Economic Research, New York, 1931., vol. II., p. 435.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam XXXVI-L. évf. (1928–1942). Szerkeszti és kiadja a Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1929–1943.; MOL K60–1928-I/1.-20.457 asz. (14. cs.) - 17.101/1926. KüM.

55 Mitchell: i.m., p. 130. Az 1930-as években az illegális kivándorlók aránya 20–30%-ra esett vissza.

56 Budapest Székesfőváros Statisztikai Havifüzetei. XXV-LIX. évf. (1907–1941). Figyelemre méltó, hogy Budapest több mint 1 millió lakosából milyen kevesen birtokoltak útlevelet a két világháború között is.

57 Minden további adat a Statisztikai Évkönyv 1958–1989 közt megjelent kötetiből származik. (KSH, Budapest, 1960–1990).

A Magyarország területére belépő külföldiek száma 1951-ben mindössze 37.000 fő volt, néhány évig nagyságrendileg ekkora maradt, majd 1955-ben százezerre, 1956-ban pedig 200.000-re nőtt. 1958–1963 között kb. évente százezerrel emelkedett (1963: 921.000 fő), majd ettől kezdve robbanásszerűen nőtt. 1964-ben már 1,8 millió, 1967-ben 4,3 millió, 1969–1972 közt évente több mint 6 millió külföldi érkezett hazánkba. 1973-tól 1978-ig volt egy újabb jelentős növekedés, amikor 16 millió főre nőtt az érkező külföldiek száma. Ezután 10–16 millió közt ingadozott, majd 1987-től ismét növekedni kezdett (19 millió).

A kiutazó magyarok száma 1956-ot kivéve mindvégig alacsonyabb volt az ide érkező külföldiekénél. 1951–54 közt 18.000 és 25.000 fő között mozgott, 1955-ben viszont százezer, 1956-ban pedig (részben a kivándorlók miatt) 270.000 főre ugrott. Átmeneti visszaesés után 1963-ra 570.000 főre nőtt, majd 1964-ben hirtelen 1,4 millióra ugrott. Ezután drasztikusan visszaesett, az 1 milliós értéket csak 1970-ben érte el ismét. 1978-ig dinamikus növekedést mutat (ekkor 5,4 millió magyar utazott külföldre), majd egy stagnáló időszak következett 1985-ig, 1986-tól pedig ismét erőteljes növekedés indult el (1987: 7,2 millió fő, 1988: 10,8 millió fő – ez volt a világtútlel bevezetésének éve).

1958-tól vannak adatok aszerint, hogy az érkező külföldiek szocialista vagy egyéb országból érkeztek-e, illetve a kiutazó magyarok szocialista országba utaztak-e vagy sem. 1981-ig mindkét forgalomban 80% feletti arányt képviseltek a szocialista országok, sőt a magyarok kiutazása esetén csak 1988-ban esett 80% alá a szocialista országokba utazók aránya (ekkor azonban rögtön 70% alá, ami szintén a világtútlel hatásának tudható be). A fontosabb országokból érkezők, illetve az oda utazók számáról 1956 óta vannak adatok, a határforgalom havi alakulását 1957-től, az utazók összlétszámán belül a turistaforgalomról 1966-tól vannak részletes adatok. A Magyarországra érkező külföldiek 30%-a általában csehszlovák volt. A többi szomszédos ország közül feltűnő, hogy a korábban 10% feletti arányt képviselő Szovjetunió és Románia állampolgárai 1964-től egyre kisebb arányt képviseltek, évtizedeken át csak 3–5% közti részesedésük volt. Jugoszlávia aránya szélsőségesen ingadozott 1,6% és 30% közt, de jellemzően 10% körüli volt. A 70-es évektől az NDK és Lengyelország

58 A teljes határforgalomban a magyarok belépése és a külföldiek kilépése is szerepelne. Ilyen adatok nincsenek, ezért csak feltételezni lehet, hogy a kiutazó magyarokkal azonos a visszatérő magyarok száma, illetve azt is, hogy az országba belépő külföldiek ki is léptek onnan később. (Az 1914 előtti adatok feltüntették az országba belépő magyarokat és az innen kilépő külföldieket is.)

polgárai is 10% feletti arányt jelentettek a Magyarországra utazók közt. A nyugati országok közül 1970-ig a legtöbben Ausztriából, azt követően viszont az NSZK-ból érkeztek, de mindvégig e két ország volt az első két helyen a nyugatiak közt.

A külföldre utazó magyarok több mint 30%-a évtizedeken át Csehszlovákiába utazott. 10% feletti arányt egyetlen másik ország sem ért el folyamatosan, de tartósan már igen (pl. Jugoszlávia 1966–1980, Románia 1981–1987 közt, rövidebb periódusokra pedig Lengyelország és az NDK). Feltűnően kiugrik Ausztria 1988-as 25%-os részesedése (a magyar bevásárlóturizmus kezdete). Bizonyos esetekben politikai hatások is kimutathatók; pl. Lengyelországba 1980-ban még több mint félmillió magyar utazott, de 1981-ben már csak 180.000, 1982-ben pedig csak 50.000. Mindez nyilván az ottani szükségállapot és a politikai válság következtében alakult így.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az általános politikai helyzet jobban kihat a határforgalom alakulására, mint a szűkebb értelemben vett útlevel-rendészeti szabályozás. 1903–1948 közt a legfőbb tényezők külső hatások voltak, kezdetben az amerikai bevándorlási törvények és a nyugati hajóstársaságok kivándorlási propagandája; később pedig a revíziótól féltő kisantant országok diszkriminatív vízumpolitikája. 1948 után a korlátozó tényezők részben külső, részben azonban már belső okokból fakadtak: a diktatúra nem engedte meg nagy tömegek mozgását a határokon. A puha diktatúra alatt a külföldi utazást korlátozó tényezők fokozatosan megszűntek és ez a határforgalom gyors növekedéséhez vezetett. Természetesen más okok is szerepet kaptak ebben: a társadalom teljesen átalakult, modernizálódott, és a hatvanas évektől olyan jelentőséget kapott a nemzetközi idegenforgalom, amely a Monarchia idején, sőt a Horthy-korszakban is teljesen elképzelhetetlen lett volna.

PETER BENCSIK

Itinerary documents, traveling possibilities and frontier traffic in the Hungary of the 20th century

The study examines from a historical perspective the traveling possibilities of the Hungary of the 20th century and its political, administrative relation. Its main finding is that the political situation has a bigger impact upon the frontier traffic than the passport regulations. Between 1903 and 1948 the main factors were external influences, at the beginning the American immigration laws and the emigrational propaganda of the western shipping companies and later the discriminative visa politics of the small Antant countries which were afraid of revision. After 1948 the limiting factors originated partly from external but also from internal causes: the dictatorship did not allow to the masses to travel. Under the light dictatorship the limiting factors which prevented the traveling into foreign countries gradually disappeared and this caused the rapid growth of the frontier traffic. But also other causes played a role in it: the society changed totally, became more modern and from the 60'th the international tourism grew in importance which under the Monarchy or in the Horthy-period was unimaginable.